

Niet voor en niet tegen

De rol van oorlogsvluchtelingen in het proces van nationale
identiteitsvorming tijdens de Eerste Wereldoorlog in Nederland

Wouter Mrofcynski
s4156218

11 augustus 2014

Begeleider Dr. Remco Ensel

Inhoud

❖ Inleiding	2
❖ Historiografie	5
❖ Identiteitsvorming, cultuur en nationaliteit	12
❖ Kranten als historische bron	17
❖ Casestudies	19
❖ Conclusie	31
❖ Lijst van gebruikte literatuur en bronnen	33

Inleiding

‘Wanneer ik in de volgende studie ga spreken over ons volkskarakter, dan ben ik mij bewust mijzelf voor een niet gemakkelijke taak te hebben gesteld.’¹

Bovenstaand citaat is afkomstig uit een boekje van de hand van Theodorus Marinus Roest van Limburg, hoofdcommissaris van de Amsterdamse politie. Zijn ‘studie in volkspychologie’ verscheen begin 1917, ongeveer in het midden van de periode die in een latere tijd te boek zou komen te staan als de Eerste Wereldoorlog. In het werkje tracht Roest van Limburg het Nederlandse ‘volkskarakter’ te typeren, waarbij het fysieke leefmilieu, afstamming en het geestelijke en maatschappelijke milieu de factoren van belang zijn.²

De studie past in een tijd waarin volkeren en naties naarstig op zoek waren naar een eigen identiteit, waarin nationalisme ontaarde in een orkaan van geweldsuitbarsting en waarin het zelfbeschikkingsrecht der volkeren voor het eerst werd geëxpliciteerd. Dat Nederland de directe gevolgen van het geweld niet aan den lijve heeft ondervonden, wil niet zeggen dat het niet volop in de culturele oorlogvoering betrokken werd. Culturele beïnvloeding werd door de beide oorlogvoerende partijen gezien als middel voor het vergaren van politieke sympathie. Zowel van de zijde van de Entente als de Centralen, werd het neutrale kikkerlandje door propaganda overspoeld.³ Ook in Nederland werd nagedacht over de eigen plaats in de wereld.

Eén van de meest in het oog springende fenomenen die zich in Nederland ten tijde van de Eerste Wereldoorlog voordeed, was de komst van grote groepen oorlogsvluchtelingen. In de eerste maanden na het uitbreken van de oorlog kreeg Nederland op een bevolking van circa zes miljoen, circa één miljoen vluchtelingen te verwerken. Het ging hierbij voornamelijk om Belgische burgervluchtelingen, die na de definitieve bezetting van hun land door het Duitse leger naar huis terugkeerden. Desalniettemin bleef Nederland tot het eind van de oorlog onderdak bieden aan ongeveer honderdduizend vluchtelingen.⁴ Het ging hierbij niet enkel om de reeds genoemde Belgische burgervluchtelingen, maar ook om uitgeweken militairen van allerlei nationaliteiten, deserteurs en krijgsgevangenen, die op neutrale Nederlandse bodem werden geïnterneerd.

¹ Theodorus Marinus Roest van Limburg, *Ons volkskarakter. Studie in volkspychologie* (Amsterdam 1917) 5.

² Roest van Limburg, *Ons volkskarakter*, 13.

³ Nicole Eversdijk, ‘*Stärkung jener völkischen Eigenschaften, welche die Holländer mit uns gemein haben.*’ Een aspect van de Duitse visie op Nederland in 1914-1918’, in: Martin Kraaijestein en Paul Schulten (red.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 207.

⁴ Klaus J. Bade e.a., *The encyclopedia of migration and minorities in Europe : from the 17th century to the present* (Cambridge 2011) 179.

De toelating van oorlogsvluchtelingen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog geschiedde op unieke wijze. In de troonrede van 15 september 1914 formuleerde koningin Wilhelmina het volgende uitgangspunt: ‘Diep begaan met het lot van alle volken, die in den krijg zijn medegesleept, draagt Nederland de buitengewone lasten die het worden opgelegd gewillig en ontvangt met open armen alle ongelukkigen die binnen zijne grenzen eene toevlucht zoeken.’⁵ Dit principe zou de hele oorlog leidend blijven, wat erop neer kwam dat alle vluchtelingen in beginsel de toegang tot Nederland niet kon worden ontzegd. Deze grote groep vluchtelingen moest in Nederland in goede banen worden opgevangen. Bovendien was de aanwezigheid van vele geïnterneerde militairen niet zonder gevaar voor de Nederlandse neutraliteit. Veelvuldig werd een beroep gedaan op het incasseringsvermogen van de Nederlandse bevolking.⁶

De vraag rijst dan ook, hoe de Nederlandse samenleving zich in deze onzekere tijden van nationale identiteitsvorming tegenover deze oorlogsvluchtelingen verhiel. Dit schrijven houdt zich met deze thematiek bezig en stelt de volgende vraag centraal: Hoe speelden de grote groepen oorlogsvluchtelingen, die Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog opving, een rol in het onophoudelijke proces van nationale identiteitsvorming? Onder oorlogsvluchtelingen verstaan we alle personen die zich door de oorlogshandelingen genoodzaakt zagen naar Nederland uit te wijken. Dus naar uitgeweken militaire eenheden zal net zo goed verwezen worden als ‘vluchtelingen’, als naar burgers die voor het oorlogsgeweld waren gevlucht. De periodisering waarvoor gekozen is beslaat de Eerste Wereldoorlog, omdat na deze tijd zo goed als alle vluchtelingen gerepatriëerd werden en zij dus als grote zichtbare groep in de Nederlandse samenleving verdwenen.

Om tot een antwoord op deze vraagstelling te komen, zal eerst worden bekeken welke wetenschappelijke publicaties er over het onderwerp van oorlogsvluchtelingen in Nederland zijn verschenen en hoe deze vraagstelling zich in het wetenschappelijk debat op nieuw terrein begeeft. Vervolgens zal ik ingaan op het theoretisch kader dat nodig is om tot een antwoord op de vraagstelling te komen: op welke manier treden processen van identiteitsvorming in werk? Voor dit onderzoek is gebruik gemaakt van dagbladen als historische bron. Deze zullen kort worden geïntroduceerd, waarna en drietal casussen zal worden uitgediept waarin oorlogsvluchtelingen potentieel een rol hebben gespeeld in het proces van nationale

⁵ ‘Troonrede van 15 september 1914’, geciteerd van: <<http://www.troonredes.nl/2010/troonrede-van-15-september-1914/>> (11 augustus 2014).

⁶ Evelyn de Roodt, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000) 16.

identiteitsvorming. Het betreft hier telkens een verschillende groep vluchtelingen, eenmaal geïnterneerde officiers van Belgische, Franse en Engelse afkomst, eenmaal geïnterneerde Waalse militairen en eenmaal Vlaamse burgervluchtelingen. Deze casussen zullen waar mogelijk worden onderzocht in dagbladen met een verschillende sociale achtergrond, zodat recht wordt gedaan aan zowel de heterogeniteit van de Nederlandse samenleving als van de verschillende oorlogsvluchtelingen.

Historiografie

In de Nederlandse geschiedschrijving neemt de Eerste Wereldoorlog niet de prominente plaats in die ze elders in Europa speelt. In ons land is de Tweede Wereldoorlog verworven tot het richtpunt van de collectieve herinnering. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Eerste Wereldoorlog* zal het daglicht waarschijnlijk nooit zien en zal, mocht een dergelijke titel ooit verschijnen, uit minder dan veertien delen bestaan. Historicus Piet Blaas schaaft de Eerste Wereldoorlog als onderbelichte periode van de vaderlandse geschiedenis in hetzelfde rijtje als de Patriottentijd en – lange tijd – het Interbellum.⁷

Toch is vanaf de tweede helft van de jaren negentig van de twintigste eeuw een opleving te zien in het aantal publicaties over en de aandacht voor deze oorlog, die veelal wordt gezien als het einde van de ‘lange negentiende eeuw’. Een tweetal bundels over de Eerste Wereldoorlog van de Erasmus Universiteit Rotterdam kan als illustratie bij deze ontwikkeling dienen. In 2001 verscheen, onder redactie van onder meer Martin Kraaijestein en Paul Schulten, *Leven naast de catastrofe*, een bundeling van voordrachten, die op 15 december 2000 werden gehouden aan de faculteit der Historische en Kunstwetenschappen van de voornoemde universiteit. In de inleiding van deze bundel gaf de redactie aan dat de *status quo* van ‘blinde vlek’, die de Eerste Wereldoorlog in de Nederlandse geschiedschrijving had, geleidelijk aan het verschuiven was. Zij plaatsten zich in een bepaalde ontwikkeling naar meer aandacht voor het onderwerp, een heroriëntatieproces.⁸

Een aantal jaar na het verschijnen van de bundel *Leven naast de catastrofe*, werd te Rotterdam opnieuw een studiedag over de Eerste Wereldoorlog georganiseerd. Opnieuw verscheen een bundel van de lezingen van deze dag, ditmaal onder de titel *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog*. In de inleiding constateerden de heren Kraaijestein en Schulten dat de belangstelling voor en het onderzoek naar de Eerste Wereldoorlog in Nederland toegenomen was: ‘Studies over Nederland en de Eerste Wereldoorlog openden rond de eeuwwisseling meestal met de stelling dat er tot op dat moment in de geschiedschrijving veel te weinig aandacht was besteed aan dit onderwerp. [...] Vrij recent is daar toch verandering in gekomen.’⁹ Toch lag nog veel onderzoeksterrein braak. De politieke, bestuurlijke en sociaaleconomische aspecten van de periode waren – en zijn nog

⁷ Piet Blaas, ‘Nederlandse historici en de Eerste Wereldoorlog’, in: Martin Kraaijestein en Paul Schulten (red.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 14.

⁸ Hans Binneveld e.a., *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001) 7.

⁹ Martin Kraaijestein en Paul Schulten (red.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 7-9.

steeds – niet uitputtend behandeld. Opvallend is wel dat in de tweede bundel een minder integrale aanpak werd nagestreefd. Waar men in *Leven naast de catastrofe* nog diverse onderwerpen aan bod kwamen, was *Wankel evenwicht* duidelijk toegespitst op het onderwerp van Nederlandse neutraliteit. Blijkbaar was het veld van onderzoek dusdanig gegroeid dat toespitsing nodig was om verdiepend onderzoek mogelijk te maken. De *blind spot* wordt langzaam belicht.

Oorlogsvluchtelingen in de wetenschappelijke literatuur

In dit schrijven zal ik me bezighouden met de thematiek van oorlogsvluchtelingen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. In dit onderzoeksgebied is de publicatie *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*, van de hand van sociaalwetenschapster Evelyn de Roodt, een onmisbaar standaardwerk gebleken. Haar lijvige studie (464 pagina's) belicht de politieke, juridische en sociale aspecten van de vele groepen 'oorlogsgasten' die Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog overspoelden. Voor deze studie is vooral het sociale aspect van belang. De Roodt omschrijft dit als de menselijke kant van de zaak, 'de beleving van alle betrokkenen, zowel bij de vluchtelingen en krijgsgevangen als binnen de Nederlandse bevolking zelf'.¹⁰ De groepen die zij onderscheidt zijn de volgende: uitgeweken buitenlandse militairen, burgervluchtelingen, deserteurs en krijgsgevangenen. Over deze verschillende groepen in de Nederlandse samenleving gooit zij vele lijntjes uit, waardoor haar werk prachtig spectraal is en een schat aan informatie herbergt.

Vanzelfsprekend is er een aantal punten van kritiek op het werk van De Roodt aan te merken. Het belangrijkste hiervan is dat een conclusie in haar werk ontbreekt. Zoals gezegd gooit ze vele lijntjes uit en ze raakt aan veel aspecten die met de grote migratiebeweging in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog met zich meebracht, maar ze kadert haar bevindingen niet algemeen in. Dit geeft haar werk ietwat het karakter van een handboek, waarin veel feitelijke bevindingen worden gepresenteerd, maar waarin een betogende verhaallijn vaak ontbreekt. Het ontbreken van een eenduidige conclusie kan echter wel worden opgevat als een aanknopingspunt voor verder onderzoek.¹¹ Deze aanknopingspunten worden door De Roodt bij tijd en wijle echter goed verstopst, want haar notenapparaat komt

¹⁰ De Roodt, *Oorlogsgasten*, 17.

¹¹ Ismee Tames, 'E. de Roodt, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 2000, 464 blz., f49,-, ISBN 90 288 1426 4).', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden – Low Countries Historical Review* 116 (2001) 266.

wat slordig over. Soms worden hele paragrafen afgedaan met slechts één of twee voetnoten waarin dan alle gebruikte publicaties worden genoemd en ook komt het voor dat de datum van de verwijzing naar een dagbladartikel foutief is.¹² Dit maakt verdiepend, of – in een andere context – controlerend onderzoek naar zaken waar De Roodt globaal aan raakt er niet eenvoudiger op.

In de bundel *Leven naast de catastrofe*, die hiervoor al genoemd is, droeg De Roodt vlak na het verschijnen van haar boek bij met de lezing ‘Reacties van Nederlanders op vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog’. Deze lezing is vanzelfsprekend een stuk compacter van opzet dan haar standaardwerk en in de lezing vertrekt ze wel vanuit een bepaalde vraagstelling, die de voordracht een betogend karakter geeft. De vragen die zij zich stelt zijn de volgende: hoe gastvrij werden de vluchtelingen aanvankelijk ontvangen door de Nederlandse bevolking en hoe ontwikkelde het gedrag van de bevolking zich in de loop der oorlogsjaren, mede tegen de achtergrond van het gevoerde overheidsbeleid?¹³ De Roodt concludeert dat de Nederlanders een tolerante grondhouding aanhielden ten opzichte van de vele vluchtelingen die het land overspoelden. In de loop van de oorlogsjaren lijkt sprake te zijn geweest van een nuancering waarbij de acceptatie en waardering van de vluchtelingen meer ging variëren. Weliswaar groeide de weerstand tegen vluchtelingen, maar het mag opmerkelijk worden genoemd dat deze weerstand nooit tot grootschalige protesten of rellen leidde.¹⁴

Toch komt De Roodt ook tijdens haar lezing niet tot een diepteanalyse van de relatie tussen de Nederlandse samenleving en de vluchtelingen. Deels komt dit natuurlijk doordat een analyse van een samenleving, ongeacht welke en in welke tijd, moeilijk te maken is. Ze stelt dat ‘een sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar de attitude van de Nederlandse bevolking in de periode 1914-1918 [...] moeilijk meer uit [valt] te voeren’.¹⁵ Bronnen geven volgens De Roodt vaak weliswaar informatie over het menselijk gedrag, maar niet over het achterliggende gedachtegoed. Subjectieve weging en beoordeling van de representativiteit van de bronnen is volgens haar soms onvermijdelijk.¹⁶ Mijns inziens toont zich hierin het verschil in

¹² Zo verwijst De Roodt op pagina 87 van haar werk naar een artikel in *De Telegraaf* van 9 maart 1916, terwijl het artikel waarnaar zij verwijst in werkelijkheid op 10 maart 1916 in *De Telegraaf* verscheen.

¹³ Evelyn de Roodt, ‘Reacties van Nederlanders op vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog’, in: Martin Kraaijestein en Paul Schulten (red.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 52.

¹⁴ De Roodt, ‘Reacties van Nederlanders op vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog’, 61.

¹⁵ Ibidem, 52.

¹⁶ Ibidem.

methodologisch vertrekpunt van de sociaalwetenschapster De Roodt en de historicus. De representativiteit van een bepaalde bron is voor historici altijd afhankelijk van de vraag die aan de bron wordt gesteld, de hand van de onderzoeker is daarin onvermijdelijk en niet onwenselijk. De Roodt lijkt zich al met al weliswaar bezig te houden met het onderwerp van oorlogsvluchtelingen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog, maar ze hanteert geen perspectief waarin de Nederlandse identiteitsvorming aan bod komt.

Vreemdelingenbeleid

De vragen die De Roodt stelt aan haar bronnen over de ‘oorlogsgasten’ in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog zijn al met al andere vragen dan die in deze studie worden gesteld. Dit valt ook op in twee andere studies waarin het onderwerp van de omgang Nederland met vreemdelingen tijdens de oorlog aan bod komt. In 1993 verscheen het proefschrift van politiek historica Marij Leenders, *Ongenode gasten. Van traditioneel asielrecht naar immigratiebeleid, 1815-1938*. In haar werk speelt de Eerste Wereldoorlog een rol in het hoofdstuk ‘Vluchtelingenbeleid in oorlogstijd 1914-1918’. De oorlog wordt door Leenders opgevat als een exceptioneel verschijnsel in het vreemdelingenbeleid, omdat alle vluchtelingen onvoorwaardelijk tot Nederland werden toegelaten.¹⁷ Na de oorlog volgde een periode van bezinning op het tot dan toe gevoerde beleid. De prominente plaats die het overheidsbeleid in Leenders werk krijgt toebedeelt, is te verklaren door haar plek in het historisch debat. In de onderzoeken die vóór haar werk verschenen waren, stonden vooral de vluchtelingen centraal en speelde het overheidsbeleid een ondergeschikte rol.

In haar werk gaat ze voornamelijk in op de discrepantie tussen het beleid van de minister en de uitvoering daarvan op regionaal of lokaal niveau.¹⁸ Het hoofdstuk over het vluchtelingenbeleid tijdens de Eerste Wereldoorlog, waarin de steden Amsterdam, Rotterdam en Maastricht als casus dienen, gaat kort in op de relatie tussen de stedelingen en de vluchtelingen. Omdat Leenders zich in haar betoog goeddeels baseert op beleidsstukken, verhalen deze passages echter vooral over het gemeentelijk beleid ten opzichte van de vluchtelingen in de steden en niet zozeer over de sentimenten die onder de stedelingen leefden.¹⁹ Al met al is overheidsbeleid – ook in letterlijke zin – het alfa en omega van Leenders werk: ze kiest haar periodisering op basis van de eerste grondwet van het Koninkrijk

¹⁷ Marij Leenders, *Ongenode gasten. Van traditioneel asielrecht naar immigratiebeleid, 1815-1938* (Hilversum 1993) 138.

¹⁸ Leenders, *Ongenode gasten*, 11.

¹⁹ Ibidem, 151-154. Aldaar 158-160 en 165-167.

der Nederlanden (1815) en eindigt met het overheidsvoornemen om de grenzen vanaf mei 1938 voor alle vluchtelingen te sluiten.²⁰ Ook Leenders houdt zich niet met de zaak bezig vanuit een cultuurhistorisch perspectief.

Sociaal historica Corrie van Eijl geeft in de inleiding van haar werk *Al te goed is buurmans gek. Het Nederlandse vreemdelingenbeleid 1840-1940*, verschenen in 2005, kritiek op de op beleid gefocuste aanpak van Leenders. Deze concentreert zich hoofdzakelijk op de betekenis van centralisatie en bureaucratie en bindt zich daardoor aan de archieven van justitie en de politie. Het werk van individuele beleidsmakers wordt volgens Van Eijl door Leenders wat al te belangrijk geacht. Bovendien blijven de ontwikkelingen die zich buiten het departement van justitie bevinden, waaronder ontwikkelingen op de arbeidsmarkt, onderbelicht.²¹ Juist de arbeidsmarkt speelt in het werk van Van Eijl een grote rol, omdat ze haar studie bekijkt vanuit het begrip ‘wederkerigheid’. Aan het begin van de twintigste eeuw ging men ervan uit dat Nederland sterk afhankelijk zou worden van de arbeidsmarkt van haar buurlanden om de sterk groeiende bevolking aan het werk te houden. Andersom kende Nederland ook een lange traditie van het ontvangen van ‘gastarbeiders’ uit omliggende landen. Dit zorgde voor een uniek systeem van wederkerige afspraken, een specifieke internationale dimensie die volgens haar onderbelicht is gebleven in studies over migratieverkeer.²²

Van Eijl staat kritisch tegenover de opvatting dat de Eerste Wereldoorlog een scherpe cesuur vormt in het vreemdelingenbeleid. Ze wijst op migratiebewegingen die voor de oorlog al afnamen of na de oorlog juist sterk toenamen. Verder merkt ze op dat in Nederland nauwelijks sprake was van een groeiend nationalisme in de zin dat er een onderscheid werd gemaakt tussen Nederlanders en vreemdelingen of dat vreemden niet op de arbeidsmarkt werden toegelaten. Ook op internationaal niveau pleitte Nederland voor een open arbeidsmarkt. De oorlog, de buitenlandse ontwikkelingen en de veranderende opvatting over de rol van de staat beïnvloedden het vreemdelingenbeleid. Evenals Leenders wijst Van Eijl op de discrepantie die bestond tussen de belangen van diverse partijen en de manier waarop men veranderingen bepleitte. Dit is een interessant gegeven, omdat de manier waarop veranderingen bepleit worden veel kan zeggen over de manier waarop de Nederlandse samenleving zich ten aanzien van de ‘vreemdelingen’ verhiel. Van Eijl lijkt echter vooral

²⁰ Leenders, *Ongene gasten*, 10.

²¹ Corrie van Eijl, *Al te goed is buurmans gek. Het Nederlandse vreemdelingenbeleid 1840-1940* (Amsterdam 2005) 9.

²² Van Eijl, *Al te goed is buurmans gek*, 2-3.

oog te hebben voor de manier waarop beleid gemaakt en uitgevoerd werd door de Nederlandse overheid.²³ Haar werk richt zich vooral op de juridische en beleidsmatige aspecten van migratie.²⁴ Over de (culturele) verstandhouding met de Nederlandse samenleving zegt ze evenwel weinig.

Nederlandse identiteit tijdens de Eerste Wereldoorlog

De tot nog toe behandelde werken houden verband met de thematiek van dit onderzoek, maar zijn ongeschikt voor het verkrijgen een dieper inzicht over hoe de Nederlanders zich identificeerden tegenover de oorlogsvluchtelingen. Historica en politicologe Ismee Tames heeft zich in haar in 2006 verschenen werk *‘Oorlog voor onze gedachten’*. *Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918* juist met Nederlandse identiteitsvorming in de genoemde periode bezig gehouden. ‘Een neutrale staat als Nederland bleef inderdaad verschoond van het geweld en alle gevolgen daarvan’, stelt ze. ‘Zij bleef echter niet buiten de economische oorlog en al helemaal niet buiten de culturele oorlog.’²⁵ Tames tracht een analyse te maken van de manier waarop de eigen nationale identiteit in het publieke debat tijdens de Eerste Wereldoorlog werd gedefinieerd. Welke termen werden gebruikt en hoe veranderden deze termen onder invloed van de oorlog?²⁶ Neutraliteit was volgens Tames het belangrijkste aspect van het Nederlandse publieke debat tijdens de Eerste Wereldoorlog, dat zij onderzocht heeft door de werken van diverse Nederlandse publicisten te analyseren. De vraag die in het publieke debat centraal stond was wat neutraal zijn precies was en welke Nederlandse eigenschappen erin tot uiting kwamen of zouden moeten komen.²⁷

Het werk van Tames is interessant om een aantal redenen. Ten eerste gaat ze, in tegenstelling tot De Roodt, Leender en Van Eijl, specifiek in op de culturele implicaties die de Eerste Wereldoorlog in Nederland had. In het publieke debat hield men zich duidelijk met deze implicaties bezig en men droeg bij aan een mildere variant van ‘culturele mobilisatie’, zoals die elders in Europa plaatsvond. Ten tweede valt op dat werd nagedacht over de manier waarop de nationale identiteit in het complexe en veeleisende tijdvak gedefinieerd moest worden, hoe Nederland zich in haar neutraliteit een plaats kon geven in het internationale

²³ Van Eijl, *Al te goed is buurmans gek*, 98-99.

²⁴ Ad van der Woude, ‘Eijl, C. van, *Al te goed is buurmans gek*. Het Nederlandse vreemdelingenbeleid 1840-1940 (Amsterdam: Aksant, 2005, 279 blz., €29,90, ISBN 90 5260 194 1).’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden – Low Countries Historical Review* 122 (2007) 132.

²⁵ Ismee Tames, *‘Oorlog voor onze gedachten’*. *Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918* (Hilversum 2006) 270.

²⁶ Tames, *Oorlog voor onze gedachten*, 11.

²⁷ Ibidem, 20.

spanningsveld. De Nederlandse identiteit was dus geen vaststaand gegeven en was tijdens de oorlog aan verandering onderhevig. De vraag dient zich aan of Nederlanders in hun definitie van hun nationale identiteit ook op een bepaalde wijze verhielden ten opzichte van de grote groep oorlogsvluchtelingen die Nederland overspoelden. Voor een beantwoording van de vraagstelling van dit betoog, moet het identiteitsperspectief van Tames worden gecombineerd met de onderzoeksthematiek van De Roodt en in mindere mate ook Leenders en Van Eijl. Zo wordt een nieuw onderdeel van de Nederlandse identiteitsvorming tijdens de Eerste Wereldoorlog aangestipt. De vraag is hoe dit identiteitsperspectief theoretisch kan worden onderlegd en hoe dit op een vruchtbare wijze op de onderzoeksthematiek van oorlogsvluchtelingen kan worden toegepast.

Identiteitsvorming, cultuur en nationaliteit

De moeilijkheid van een onderzoek naar de culturele identiteit van een natie is evident. Drie jaar na het verschijnen van Roest van Limburgs *Ons volkskarakter*, deed journalist Cornelis Karel Elout een poging om de ‘Nederlandsche oorlogspsyche’ te vatten. Elouts publicatie verscheen in de bundel *Nederland in den oorlogstijd*, die tot stand kwam onder de redactie van historicus Hajo Brugmans. Elout gaat kort in op de methodologische moeilijkheden die hij tegenkwam bij het schrijven van zijn stuk.

Elout heeft het in zijn schrijven over ‘de psyche des volks’, die niet stelselmatig en uit vaste gegevens is af te leiden. ‘De opvattingen over den oorlog en de oorlogstoestanden bleken bij het overgrootste deel der bevolking zoo sterk door subjectieve gevoelens te worden beheerscht, dat er [...] nooit eenige waarborg zou zijn geweest voor een redelijke objectiviteit der waarnemingen van de psychische omgeving.’, zo schreef hij.²⁸ Ook de wetenschap bood hem geen vast stramien waarlangs hij kon werken. Elout stelde dat de ‘volkspychologie [...] een wetenschap [is], die nog in haar windselen ligt en maar te hooi en te gras wordt beoefend. Systeem zit er nog niet in.’²⁹ Hem restte dus niets anders dan het overbrengen van wat hijzelf uit het land af had weten te leiden. Zijn voornaamste bron was de pers, die hij echter niet helemaal representatief vond, omdat deze zich op aandringen van de Nederlandse overheid een ‘grootte zelfbeperking’ had opgelegd. Als gerenommeerd journalist kende Elout de perswereld echter goed, en was in staat de toegepaste ‘demper’ weg te denken en te corrigeren met zijn eigen waarneming.³⁰

Elouts bijdrage is voor dit schrijven relevanter dan de publicatie van Roest van Limburg. Waar de laatstgenoemde interessant als illustratie van de grote aandacht die identiteitsvorming in het vroeg twintigste-eeuwse Nederland kreeg, richtte hij zich niet op de pers of de oorlog, zoals Elout wel deed. Bovendien zocht Roest van Limburg de verklaringsgronden voor de Nederlandse volksaard, die volgens hem vooral gematigd was, in pseudowetenschappelijke opvattingen over het klimaat en de geografische eigenaardigheden van Nederland.³¹ Helaas besteedden de beide heren geen enkele aandacht aan de rol van de

²⁸ Cornelis Karel Elout, ‘De Nederlandsche oorlogspsyche’, in: Hajo Brugmans (red.), *Nederland in den oorlogstijd. De geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt* (Amsterdam 1920) 353.

²⁹ Elout, ‘De Nederlandsche oorlogspsyche’, 353.

³⁰ Ibidem.

³¹ Roest van Limburg, *Ons volkskarakter*, 13.

oorlogsvluchtelingen in het proces van Nederlandse identiteitsvorming, op Elouts opmerking na dat men de vluchtelingen in Nederland ‘edelmoedig en hartelijk verzorgd’ heeft.³²

Elouts klacht over het ontbreken van een wetenschappelijk stramien om de gevonden opvattingen te duiden doet denken aan De Roodts statement dat ‘een sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar de attitude van de Nederlandse bevolking in de periode 1914-1918 [...] moeilijk meer uit (valt) te voeren’.³³ Waar men tijdens of vlak na de Eerste Wereldoorlog dus aangaf geen methodologisch kader te kennen voor een psychologisch onderzoek, stelt De Roodt dus dat een sociaalwetenschappelijk onderzoek in het verleden niet is uit te voeren. Het is de vraag wat voor sociaalwetenschappelijk begrippenkader gehanteerd wordt bij onderzoek naar identiteitsvorming en hoe dit kader kan worden ingezet in een historisch onderzoek naar de vorming van de Nederlandse culturele identiteit tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Deze vragen passen binnen het wetenschappelijk debat dat wordt gevoerd over migratiegeschiedenis en interdisciplinariteit. In 2006 verscheen van de hand van ondermeer sociaal historicus Leo Lucassen de bundel *Paths of integration. Migrants in Western Europe (1880-2004)*, dat erop gericht was de dialoog tussen historici en sociaalwetenschappers op het gebied van migratie open te gooien. De schrijvers zijn van mening dat de wederzijdse interesse in het vakgebied van historici en sociaalwetenschappers groeiende is, maar dat de onderzoeksvelden gescheiden blijven.³⁴ Op het gebied van samenwerking is dus nog veel te halen en zowel de opmerkingen van Elout als van De Roodt nodigen, hoewel ze voortkomen uit een heel andere context, uit tot een verdere beschouwing van sociaalwetenschappelijk is geschreven over de omgang met migranten en identiteitsvorming.

Sociaalwetenschappelijke theorieën

In 2005 verscheen het proefschrift van sociaalwetenschapster Mira Peeters-Bijlsma, *Duitsters in Nederland*. Het onderwerp van dit schrijven was de verandering van de nationale identiteit van Duitse immigranten in Nederland, zoals die tijdens het verschijnen van haar scriptie in Nederland aanwezig waren. Het betreft hier dus zeer uitdrukkelijk géén historisch onderzoek, maar het werk verschaft ons wel inzicht in sociaalwetenschappelijke theorieën over identiteit, stereotype beelden en migratie. Deze kunnen wellicht ook in een historisch onderzoek

³² Elout, ‘De Nederlandsche oorlogspsyche’, 368-369.

³³ De Roodt, ‘Reacties van Nederlanders op vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog’, 52.

³⁴ Leo Lucassen, David Feldman en Jochen Oltmer (red.), *Paths of integration. Migrants in Western Europe (1880-2004)* (Amsterdam 2006) 7-9.

toegepast worden. Aan haar werk ontleen ik het technische begrippenkader dat ik op de casestudies toe zal passen.

Over het tot stand komen van groepsidentificatie schrijft Peeters-Bijlsma het volgende. De identiteit van een individu wordt mede bepaald in relatie tot de sociale omgeving. De sociale omgeving bestaat uit sociale groepen, waarvan de leden een kenmerk delen en daaraan waarden verbinden. Aan de sociale groep of de sociale groepen waarvan een individu deel uitmaakt, worden min of meer onbewust normen en waarden ontleend. Op basis van deze normen en waarden wordt de sociale omgeving gesimplificeerd in een proces van ‘sociale categorisatie’. Dit proces maakt het mogelijk om diverse groepen met elkaar te vergelijken en op basis hiervan bepaalt het individu de plaats in de sociale omgeving: bij wie hoor ik en bij wie hoor ik niet. Leden van een bepaalde sociale groep zien van zichzelf vooral het positieve en van andere groepen vooral de negatieve karakteristieken. Bewust lidmaatschap van één of meerdere sociale groepen bepaalt, in het proces van ‘sociale identificatie’ de sociale identiteit. Het afzetten tegen andere groepen gebeurt in een proces van ‘sociale contra-identificatie’. Deze processen maken het mogelijk om de werkelijkheid te interpreteren. Bij deze interpretatie van de werkelijkheid wordt vaak gebruik gemaakt van stereotype beelden, die op andere sociale groepen worden geprojecteerd.³⁵

In de sociale wetenschappen wordt gesproken van culturele identiteit wanneer de sociale identiteit (het zich bewust rekenen tot een bepaalde sociale groep) samengaat met een bepaalde ‘culturele kennis’. Deze kennis heeft een expliciete en een impliciete component. Bij alles wat uitgesproken en zichtbaar is, is sprake van expliciete culturele kennis, terwijl impliciete culturele kennis samenvalt met de betekenissen die achter het zichtbare schuilgaan. Cultuur is geen vaststaand gegeven, maar moet voortdurend opnieuw geschapen en bevestigd worden. In een levenslang proces kunnen cultuurelementen behouden, veranderd of opgegeven worden. Stereotype beelden veranderen in dit proces mee, omdat men een ander vereenvoudigd beeld schept van zijn sociale omgeving.³⁶

Sociaalwetenschappers gaan er volgens Peeters-Bijlsma als vanzelfsprekend van uit dat alle sociale gebeurtenissen plaatshebben in een bepaalde tijd en ruimte. ‘Iemands sociale identiteit, die bepaald wordt door de cultuur waarin hij is opgegroeid, kan worden aangeduid

³⁵ Mira Peeters-Bijlsma, *Duitsers in Nederland. Een onderzoek naar de verandering van de nationale identiteit van Duitse immigranten in Nederland* (Ubbergen 2005) 29

³⁶ Peeters-Bijlsma, *Duitsers in Nederland*, 31.

als zijn “nationale identiteit”.³⁷ Wat dat nationale is, is aan debat onderhevig. In dit schrijven zal ik de opvatting van de natie als een *imagined community* handhaven, zoals deze door Benedict Anderson is gemunt: een ingebeelde politieke gemeenschap, die inherent gelimiteerd en soeverein is. In Andersons definitie is een natie ingebeeld, omdat de meeste leden ervan elkaar nooit zullen kennen. Alle leden dragen echter de gemeenschap in hun gedachten met zich mee, wat het gegeven toch reëel maakt. Het gemeenschap-element in de definitie schuilt er volgens Anderson in dat de natie altijd wordt opgevat als een diepe, gelijkwaardige kameraadschap tussen de leden ervan, hoe ongelijk de verhoudingen binnen een natie ook kunnen liggen.³⁸

Verbanden met de onderzoeksthematiek

Hoe verhoudt dit begrippenkader zich tot de thematiek van dit onderzoek? Welke sociale groepen vallen er te onderscheiden, hoe liggen de verhoudingen tussen deze groepen en welke processen van identificatie en contra-identificatie vallen te verwachten? Welke cultuurelementen zijn in de Nederlandse bronnen terug te vinden en welke stereotype beelden worden gebruikt?

Het is belangrijk om op te merken dat zowel de ‘oorlogsvluchtelingen’ als de ‘Nederlandse samenleving’ geen coherente sociale groep vormen. Het grootste onderscheid dat in de groep vluchtelingen kan worden aangebracht is tussen militairen en burgervluchtelingen. Uiteraard zijn ook deze groepen weer onderling gedifferentieerd, waarbij ik ervan uitga dat de meest specifieke sociale groep degene is waarmee het sterkste proces van identificatie plaatsvindt. Dus binnen de groep ‘militairen’ valt een onderscheid te maken tussen nationaliteiten: Belgische militairen zullen zich eerder met elkaar identificeren dan met Britse of Duitse militairen. Binnen de groep Belgische militairen zullen Vlamingen en Walen zich weer meer onderling identificeren dan als ‘Belgische’ militair et cetera. In de casestudies zal met deze differentiatie rekening worden gehouden door het behandelen van drie verschillende groepen oorlogsvluchtelingen, te weten geïnterneerde Britse officiers, Belgische (voornamelijk Waalse) militairen van lagere rang en Vlaamse burgervluchtelingen. Aan de differentiatie binnen de Nederlandse samenleving zal recht worden gedaan door de casestudies te bekijken vanuit drie dagbladen met een verschillende achtergrond: liberaal (*Algemeen Handelsblad*), socialistisch (*Het Volk*) en confessioneel (*De Tijd*). De differentiatie

³⁷ Peeters-Bijlsma, *Duitsers in Nederland*, 32.

³⁸ Benedict Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Herziene druk, Londen 2006) 6-7.

die ik aanbreng binnen de oorlogsvluchtelingen en de Nederlandse samenleving zijn slechts indicatief voor de complexiteit van de problematiek en zijn dus niet bedoeld om een omstandig overzicht te bieden van alle sociale groepen die in die tijd relevant waren voor sociale identificatie. De onderlinge verhoudingen tussen de in de casestudy relevante groepen zullen per casestudy worden geduid, evenals de verwachte processen van (contra)identificatie.

Kranten als historische bron

De bronnen die in dit onderzoek zijn gebruikt zijn dagbladen. Hierbij is dankbaar gebruik gemaakt van het digitaliseringsproject Delpher, dat vele dagbladen digitaal beschikbaar heeft gemaakt. Dit vereenvoudigt onderzoek, omdat meer dan één miljoen dagbladen met een muisklik te ontsluiten zijn. Bovendien kan gebruik worden gemaakt van zoektermen, wat het vinden van relevante artikelen vereenvoudigt. Toch moet een aantal zaken in acht worden genomen om als historicus verantwoord met gedigitaliseerde kranten om te gaan.

Zo is het evident, maar niet minder belangrijk om op te merken, dat de digitalisering nooit volledig is. Sommige kranten zijn in de database ruimschoots vertegenwoordigd, terwijl andere dagbladen, die eveneens relevant kunnen zijn, op deze manier buiten de radar blijven.³⁹ In dit onderzoek is door gebruik te maken van dagbladen met verschillende achtergronden getracht om toch een zo volledig mogelijk beeld van de onderzochte casussen te geven. Bovendien zijn de casestudies en de gebruikte bladen indicatief, waardoor er altijd ruimte voor aanvulling zal bestaan.

Verder moet in acht worden genomen dat digitale zoektermen weliswaar kunnen helpen om artikelen met een relevante inhoud op te sporen, maar dat ze blind zijn voor de context van het artikel binnen de krant. De context waarin het artikel in de krant geplaatst is, op welke pagina en tussen welke artikelen, is zeer veelzeggend over de manier waarop een artikel gepercipieerd werd. Digitale zoektermen kunnen dus niet fungeren ter vervanging van het doorgronden van de structuur van een dagblad. Verder zeggen individuele artikelen slechts weinig over de politieke, sociale en culturele context waarin een bepaalde krant werd gelezen.⁴⁰ In de betreffende casestudies is dit opgevangen, doordat van de casestudies eerst kennis genomen is via wetenschappelijke literatuur. Hieruit wordt een deel van de context van de gebeurtenissen duidelijk. Bovendien is bewust gekozen om gebruik te maken van kranten met een verschillende achtergrond. Hierdoor ontstaat een geschakeerd beeld van de verslaglegging en wordt een eenzijdige kijk tegengegaan.

Het in acht nemen van de noodzakelijke bronkritiek geeft echter niet aan waarom kranten een geschikte bron zouden vormen om de sociale en culturele identificatie van Nederlanders ten opzichte van oorlogsvluchtelingen te onderzoeken. Weliswaar geven zowel De Roodt als Elout aan de pers als bron in hun onderzoeken naar respectievelijk de reacties

³⁹ Adrian Bingham, "The digitization of newspaper archives: opportunities and challenges for historians", *Twentieth century British history* 21 (2010) 229.

⁴⁰ Bingham, "The digitization of newspaper archives: opportunities and challenges for historians", 229-230.

van Nederlanders op de oorlogsvluchtelingen en de ‘Nederlandsche oorlogspsyche’, maar geen van beiden geeft aan waarom juist dagbladen relevant zijn. De Roodt heeft het over de onvermijdelijke ‘subjectieve weging en beoordeling van de representativiteit’, terwijl Elout stelde dat er niets anders overbleef ‘dan weer te geven wat schrijver dezes zelf [...] uit de uitingen der pers meende te mogen afleiden’.⁴¹

Toch is over de relevantie van dagbladen het één en ander te stellen. Peeters-Bijlsma geeft in haar werk aan dat massamedia, waarvan de krant aan het begin van de twintigste eeuw de belangrijkste was, culturele kennis doorgeven. Daarbij maken ze gebruik van de symbolen die in bepaalde landen normaal zijn. Ze zijn ingebed in de politieke, economische en sociale structuren van het land waarin ze worden geproduceerd. ‘Als men [...] een bepaalde krant leest [...], krijgt men de cultuur mee van het land, waarop die krant [...] zich richt.’, stelt Peeters-Bijlsma.⁴² Massamedia bieden cultureel bepaalde ideaalbeelden aan, die bijdragen aan de continuïteit van de nationale cultuur. Ideeën over ‘wij’ en ‘anderen’ vormen een belangrijk onderdeel van de nationale cultuur en massamedia vormen dus een bron van kennis over allerlei sociale groepen. Hierbij moet wel rekening gehouden worden met het gegeven dat ‘consumenten’ van massamedia zelf bepalen welke ideeën voor hen relevant zijn en welke niet.⁴³

Volgens Anderson is de krant een zeer levendige vorm van *imagined community*. Omdat het nieuws dat in dagbladen wordt behandeld slechts één dag ‘nieuw’ blijft, kunnen kranten worden opgevat als ‘consumptiegoederen’ met zeer beperkte houdbaarheid. Hierdoor ontstaat met het lezen van de krant een soort massaceremonie. Hoewel de krant in stilte wordt gelezen, is iedere lezer zich ervan bewust dat dezelfde krant in hetzelfde tijdframe door duizenden anderen wordt gelezen. Deze overige lezers zijn onbekend, maar de krantenlezer is van hun bestaan doordrongen. Bovendien groeit door de alomtegenwoordigheid van dezelfde kranten, die iedere lezer overal kan tegenkomen, de overtuiging dat het *imagined* wereldbeeld dat uit de krant spreekt diep geworteld is in de alledaagse realiteit.⁴⁴ Hieruit spreekt dat kranten aan het begin van de twintigste eeuw de wijdst verbreide bron vormden van cultureel bepaalde ideaalbeelden. Bovendien waren dagbladen en het lezen ervan diep ingeworteld in de nationale *imagined community*.

⁴¹ De Roodt, ‘Reacties van Nederlanders op vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog’, 52. en Elout, ‘De Nederlandsche Oorlogspsyche’, 353.

⁴² Peeters-Bijlsma, *Duitsers in Nederland*, 36.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Anderson, *Imagined communities*, 35-36.

Casestudies

Hieronder zal een drietal voorvallen of situaties worden beschreven, die oorlogsvluchtelingen op de een of andere manier onder de aandacht brachten van het Nederlandse journaal. Iedere casus zal eerst kort worden ingeleid aan de hand van de wetenschappelijke literatuur, waarna de toonzetting van waar mogelijk verschillende kranten in de berichtgeving over het voorval zal worden bekeken. Er is voor gekozen om de casussen in chronologische volgorde te behandelen.

Geïnterneerde officieren op Urk

Officieren kenden een bijzondere status als oorlogsvluchteling. Zij mochten hun verblijf in Nederland in relatieve vrijheid door te brengen, mits zij het erewoord gaven dat zij geen pogingen zouden doen om te ontsnappen. Dit lijkt een wat fraudegevoelige regeling, maar in de praktijk van de Eerste Wereldoorlog werkte deze effectief. Voor officieren die weigerden hun erewoord te geven werd in 1915 een interneringsdepot opgericht op Urk. Dit depot was bedoeld voor de internering van Belgische en Engelse officieren, maar later werden er ook Franse officiers geïnterneerd.⁴⁵

Het leven op Urk voor de geïnterneerde officieren was zwaar en zij werden veelvuldig ziek. Van de officieren die langere tijd waren geïnterneerd, vertoonde ongeveer de helft klachten als zenuwziekte, tuberculose en bloedarmoede. De eilandarts was van weinig hulp, omdat hij vreemde talen niet verstond. De contacten met de bevolking van Urk waren evenmin ideaal. Niet enkel botste de streng christelijke inborst van de eilandbewoners met de meer Bourgondisch ingestelde Franse en Belgische geïnterneerden, maar bovendien waren de eilandbewoners overwegend pro-Duits. Ook de contacten tussen de verschillende sociale groepen geïnterneerden verliepen soms minder soepel. Vooral tussen de Britten en Fransen was sprake van een taalbarrière en culturele verschillen. De ellendige situatie van de geïnterneerden leverde Urk al snel de bijnaam *île de diable* op.⁴⁶

De gruwelverhalen die de ronde deden over Urk trokken begin 1916 schrijver en journalist voor het *Algemeen Handelsblad* Jan Feith naar het eiland. In de reportage 'Interneerings-ellende op Urk' (vijf delen, verschenen van 5 tot en met 9 januari 1916) deed hij verslag van zijn bevindingen aldaar. Deze reportage is om een aantal redenen interessant. Ten eerste is het een omstandig verslag van de leefwijze van geïnterneerde

⁴⁵ De Roodt, *Oorlogsgasten*, 122.

⁴⁶ Ibidem, 126.

oorlogsvluchtelingen, dat in een gerenommeerd en wijdverbreid medium verscheen en niet enkel bestuurders onder ogen kwam. Ten tweede werd in het *Algemeen Handelsblad* meerdere malen op zijn reportages gereageerd, onder meer door de Urker vereniging 'Draagt elkanders lasten'. De reportage maakte de tongen los en zorgde voor verbeteringen aan het kamp.⁴⁷ Bovendien werden verschenen de artikelen vijfmaal prominent in de krant, waarbij zij een halve pagina in beslag namen en van een grote kop waren voorzien. Er zal verder niet zozeer op de inhoud van het artikel of op de bevindingen van Feith worden ingegaan, maar er zal worden bekeken hoe hij de relatie tussen de geïnterneerden en de Urker bevolking omschrijft en de wijze waarop hijzelf de geïnterneerden percipieert.

In het eerste, inleidende artikel, noteert Feith een lijst met elf klachten die hij uit monde van de officiers opschreef. De officiers van verschillende nationaliteiten hebben volgens Feith allemaal dezelfde klachten. 'Dan weer was de woordvoerder een drukke Belg, nu weer een ernstig Franschman, soms een lakonieke Engelschman om zich beurtelings tot tolk te maken van den onder hen heerschenden geest van verbittering en het gevoel van verongelijking, uitsprekende hun stemming van wrevel en de bij allen ingewortelde meening van gegriefdheid over verschillende maatregelen van behandeling en verzorging, tucht en straf.', merkt hij op.⁴⁸ Het valt op dat Feith aan de verschillende nationaliteiten verschillende stereotypes toekent, maar dit citaat is helaas het enige waarin hij specifiek deze stereotyperingen aan specifiek deze nationaliteiten koppelt. Later noemt hij de Belgen 'frondeerend' (mokkend) en de Fransen 'heftig-betoogend'. Het lijkt hier dus eerder te gaan om een typering van de personen die hij gesproken heeft dan om werkelijke stereotypering. Enkel de Engelsen noemt hij een tweede keer 'flegmatiek', wat dezelfde strekking heeft als het eerder gebruikte 'lakonieke'.⁴⁹

De klacht van de officiers die voor dit schrijven vooral interessant is, is de ergernis die de onvriendelijke houding van de Urker bevolking bij de geïnterneerden wekt. Het gaat hierbij voornamelijk om 'den fanatieken volks-aard, van dreigend gevaar'.⁵⁰ Wat de officieren met die formulering bedoelen, maakt Feith in deel twee van zijn reportage duidelijk. Hij maakt een analyse van de houding van de Urker bevolking, die hij meer lijkt te stereotyperen dan de buitenlandse officieren. Hij introduceert de bewoners met de volgende bewoordingen:

⁴⁷ De Roodt, *Oorlogsgasten*, 127.

⁴⁸ Jan Feith, 'Interneerings-ellende op Urk. Ernstige klachten der vreemde officieren.', *Algemeen Handelsblad* 4 januari 1916 (avondeditie), 2.

⁴⁹ Jan Feith, 'Interneeringsellende op Urk. III.', *Algemeen Handelsblad* 6 januari 1916 (avondeditie), 6.

⁵⁰ Feith, 'Interneerings-ellende op Urk. Ernstige klachten der vreemde officieren.', *AH*.

‘het menschen-ras is er gaaf van type en kleeding; en hun apartheid is er nog eigenaardiger dan in andere Zuider-Zee haventjes’.⁵¹ De volksaard van dreigend gevaar zit hem erin, dat de eilanders streng voldoen aan alle militaire verboden die op het eiland gelden om hulp aan de geïnterneerden te voorkomen. ‘De eilanders zijn van een soort vroom gezag vervuld voor dat hogere militaire gezag; misschien, dat hun strakheid in de Leer, hun streng-dogmatische zin, hun Kuyperiaansche doleantie hun als God-gevalligen plicht voorschrijft, als iets recht zondigs [...] te beschouwen elke poging, strekkende om aan geïnterneerde officieren [...] hulp te bieden [...], wanneer dezen op middelen mochten zinnen, hun vrijheid te herwinnen.’, pent Feith haast spottend neer.⁵² Hij concludeert het volgende: ‘Je hebt dan ook slechts onder de bevolking rond te gaan, [...] dat de stemming [...] weinig sympathiek is ten opzichte van de barak-bewoners.’⁵³

Waar Feith in zijn bewoordingen over de Urker bevolking stereotypering niet schuwt, lijkt hij juist recht te willen doen aan de veelvormigheid van de geïnterneerde officiers. Hij schrijft het volgende: ‘Het is een troepje van zeer uiteenlopende mensen, filosofisch, melancholiek, cholerisch, romantisch, cynisch, fanatisch, [...]’. Toch worden zij in één verlangen gebonden. Allen willen zij van het eiland af, ‘zij verlangen de vrijheid terug’.⁵⁴ Feith is zeer begripvol voor de situatie waarin de geïnterneerden verkeren. Zij zitten vast op Urk, ‘terwijl daarginds [...] hun vaderland den vreselijken strijd strijdt om het bestaan, [...] hun kameraden vechten en vallen, – en zij mogen daar geen deel aan hebben!’⁵⁵ Waar de Urker bevolking in de ogen van Feith dus één sociale groep vormt door een gedeelde religie, ras en ‘volks-aard’, doet hij juist recht aan de veelzijdigheid van de geïnterneerde officieren, die volgens hem een groep vormen door de situatie waarin zij zitten. In deze groepsvorming speelt stereotypering door Feith geen rol.

Ook op een ingezonden stuk van een Urker vereniging, reageert Feith laatlunkend. De vereniging schreef na het verschijnen van het eerste artikel om haar beklag te doen over de ‘lasterlijke beoordeeling van de Urker bevolking en van de Urker soldaten’. Feith reageert dat het in het betreffende artikel, dat vóór zijn karakterschets verscheen, de klacht van de geïnterneerde officieren betrof en dat hij deze klacht in een later artikel ontkracht had, wat ook het geval was. Feith reageert bitsig: de vereniging had er beter aan gedaan de verdere

⁵¹ Jan Feith, ‘Interneerings-ellende op Urk. II.’, *Algemeen Handelsblad* 5 januari 1916 (avondeditie), 5.

⁵² Feith, ‘Interneerings-ellende op Urk. II.’, *AH*.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Feith, ‘Interneerings-ellende op Urk. III.’, *AH*.

⁵⁵ Ibidem

feuilletons af te wachten, omdat met het 'vage protest' de klacht der officiers niet werd weerlegd.⁵⁶ De discrepantie in de behandeling van de eenvoudige Urker bevolking en de officieren door Feith, zou kunnen liggen aan de hoge maatschappelijke status die officieren genoten. Bij aankomst op Urk werd Feiths onderzoek geen strobreed in de weg gelegd, echter pas 'na eenige kiesche (betreffende het goed fatsoen, red.) opmerkingen wat betrof mijn houding tegenover de vreemde officieren, die ik zoo aanstonds zou ontmoeten'.⁵⁷ Jan Feith was jonkheer en genoot dus eenzelfde hogere maatschappelijke achting als de geïnterneerde officieren. Met hen voelde hij blijkbaar een dieper identificatieproces dan met het eenvoudige, 'streng-dogmatische mensen-ras' van Urk.

De mijnwerkersstaking te Heerlen

De tweede casus die hier zal behandeld, heeft betrekking op de tewerkstelling van Waalse geïnterneerde militairen in de Limburgse mijnen. Vanaf juli 1915 kregen Belgische geïnterneerden de mogelijkheid om aan het werk te gaan in de Limburgse mijnen. Van oudsher werkten daar veel Oostenrijkers en Duitsers, die nu waren opgeroepen voor de militaire dienst. Om de Belgen en hun gezinnen onder te brengen, verzezen in de omgeving van Kerkrade en Heerlen kleine barakkenkampen. Het werk was weliswaar zwaar, maar onder de geïnterneerde Belgen was het desalniettemin populair, omdat het leven in de Limburgse interneringsgroepen meer vrijheden bood dan in de massale kampen elders in het land. In januari van 1916 werkten er reeds zevenhonderd Belgen in de mijnen en tegen het einde van de oorlog meer dan drieduizend.⁵⁸

Buitenlandse geïnterneerden konden via de tewerkstelling worden gebruikt om stakende Nederlandse arbeidskrachten te vervangen. Dit bracht de geïnterneerden echter wel in een lastig parket. Als ze aan het werk zouden gaan, maakten ze zich er niet geliefder op onder de Nederlandse arbeiders, maar bij werkweigering konden de militaire autoriteiten dreigen met terugplaatsing naar de gehate interneringskampen. Bovendien mochten geïnterneerden geen lid worden van Nederlandse vakbonden, omdat de Nederlandse regering vond dat zij niets van doen hadden met Nederlandse arbeidsaangelegenheden.⁵⁹

Op 21 juni 1917 kwam het tot een staking van socialistische mijnwerkers. Eerst zal worden bekeken hoe de rol van de Belgische, voornamelijk Waalse geïnterneerden wordt

⁵⁶ Jan Feith, 'Interneerings-ellende op Urk. IV.', *Algemeen Handelsblad* 8 januari 1916 (avondeditie), 2.

⁵⁷ Feith, 'Interneerings-ellende op Urk. II.', *AH*.

⁵⁸ De Roodt, *Oorlogsgasten*, 106.

⁵⁹ *Ibidem*, 108.

belicht in drie dagbladen van verschillende signatuur: het liberale *Algemeen Handelsblad*, het dagblad van de arbeiderspartij *Het Volk* en het katholieke *De Tijd*.

Uit de verslaglegging van zowel *Het Volk*, als *De Tijd* spreekt een opvallend felle onderlinge strijd. De katholieke en socialistische mijnwerkersvakbonden waren dan ook niet verbonden in de staking, maar stonden eerder tegenover elkaar. *Het Volk* bericht op 25 juni 1917 over de staking in het voorpagina-artikel ‘Misdadig spel.’. Hierin wordt de mijnstaking vergeleken met een misdaad, omdat het niet delven van grote hoeveelheden kolen zal leiden tot een brandstoftekort in de winter en weldra ook in andere sectoren het werk neergelegd zal moeten worden. In tegenstelling echter tot de “christelijke” pers – een term die door *Het Volk* steevast van aanhalingstekens wordt voorzien – zoekt het blad de daders niet onder de mijnwerkers, maar onder de mijndirecties ‘voorgelicht en geholpen door de leiders der “christelijke” mijnwerkersorganisatie’.⁶⁰ In de weerbarstige houding van de mijndirectie, die niet aan de stakers wilde toegeven, speelden de Belgische geïnterneerden volgens de krant weldegelijk een rol. *Het Volk* stelt dat de christelijke bond door hun leiders, die volgens de krant op handen van de mijndirectie waren van staking af worden gehouden en ‘de Belgen zou de bedreiging van terugsturing naar de kampen van deelname aan de staking terughouden. Van een beduidende neerlegging van den arbeid zou derhalve niets komen.’⁶¹

Echter, de heren directeurs kwamen bedrogen uit. Over de Belgen meldt *Het Volk* het volgende: ‘De Belgen hebben gedaan, wat ieder modern-georganiseerde mijnwerker, [...] in ons land van hen verwachtte en wat de leiding van den Mijnwerkersbond wist, dat zij doen zouden. Als één man hebben zij geweigerd de strijd van hun Hollandsche kameraden en hunner organisatie te helpen breken. De opwekking, zich solidair te verklaren met de stakers, door den Mijnwerkersbond tot hen gericht, was overbodig.’⁶² Volgens *Het Volk* schaarden de Belgen zich dus uit zichzelf achter de socialistische zaak. Zij hebben het over kameraden, die zich ‘modern-georganiseerd’ tonen. Daar zij in hetzelfde artikel over hun socialistische bond als de ‘moderne’ spreken, lijkt het erop dat ze in de Belgen gelijkwaardige, socialistische partners zien. Zij identificeren zich meer met dan tegen hen en zetten zich met hen af tegen de katholieken en de mijndirecties.

De berichtgeving in het katholieke *De Tijd* toont een heel ander verhaal. Deze krant besteed op 25 juni eveneens uitgebreid aandacht aan het conflict, met een lang

⁶⁰ ‘Misdadig spel.’, *Het Volk: dagblad voor de arbeiderspartij* 25 juni 1917, 1.

⁶¹ ‘Misdadig spel.’, *HV*.

⁶² *Ibidem*.

achtergrondartikel achterin de krant. Zij plaatsen de strijd in een veel groter verband dan een staking op het eerste oog doet vermoeden. '[...] 't is een strijd van het socialisme tegen het katholicisme in geheel Limburg. Zoowel in maatschappelijken als in politieken zin. Daarom staat dan ook geheel de socialistische organisatie achter de onruststokers van dit gewest; daarom is de zaak voorbereid in overleg met de kapitalistische kopstukken van Nederland; daarom heeft "Het Volk" van den aanvang af deze zaak schriklijk opgeblazen, en door uitvoerige artikelen geheel het proletarendom van Nederland gemobiliseerd.'⁶³ Het valt op dat *Het Volk* en *De Tijd* elkaar beiden met naam en toenaam noemen om vervolgens de aanval te zoeken. De arbeidsvoorwaarden waren volgens *De Tijd* nooit de aanzet tot de staking, maar 'er leefde alleen een ontembaar verlangen naar strijd bij enkele kopstukken, om het heerschend katholicisme in deze streek een geduchten knauw toe te brengen.'⁶⁴

De Belgen waren volgens de krant helemaal niet inherent solidair aan de stakende partij. Zowel de leden van de christelijke bond, die in groten getale overliepen naar de socialistische, als de Belgen, waren door de propaganda van de socialisten beïnvloed. 'Toen de geïnterneerden in de mijnen aan het werk gesteld werden, ging er een gehuil op van broodroof en anderszins. Nu de staking geproclameerd is, heeft men de Belgen gefêteerd en ze toegejuicht als broeders, die toch wel eens van zin zouden zijn met hun noordelijke broeders. Het Vive les Belges is niet van de lucht en de Belgische broeders worden op hartroerende wijze toegesproken.', zo stelt de krant.⁶⁵ Bovendien werden er onder de Belgen Franstalige stroobiljetten verspreid om de '*frères Belges*' nog eens extra te bereiken. Toch zijn de Belgen het volgens *De Tijd* niet met de staking eens. Ze vrezen vooral de tijd na de staking, wanneer zij weer met de stakers aan het werk zouden moeten. Waar *Het Volk* zich dus met de Belgen identificeert tegen de katholieken, ziet *De Tijd* de Belgen meer als het lijdend voorwerp, dat door de socialisten voor het karretje is gespannen in een onderlinge Nederlandse strijd. Het blad zet zich niet af tegen de Belgen, maar identificeert zich evenmin met hun.

Het *Algemeen Handelsblad* verhandelt op een duidelijk afstandelijker wijze over de staking. Het is duidelijk dat zij zich niet als één der strijdende partijen zien. In een groot artikel over de mijnwerkersstaking, dat 27 juni 1917 in de krant verscheen, sprak de verslaggever met één van de socialistische leiders. Deze beweerde dat niet zij het waren, die

⁶³ 'De mijnwerkersstaking. In 't hartje van het stakingsgebied.', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* 25 juni 1917, 5.

⁶⁴ 'De mijnwerkersstaking.', *DT*.

⁶⁵ Ibidem.

de staking hadden aangesticht, maar dat juist de christelijke bond op staking had aangestuurd omdat deze zich voelde verzwakken en de socialisten zo een mislukking in de schoenen kon schuiven. De verslaggever gebruikte een interessante beeldspraak om dit gegeven mee te illustreren. Hij denkt terug aan een voorval waarbij een Belgische officier zich in vol ornaat druk stond te maken bij een kampje, waar Belgische werkweigeraars naar werden terugbegeleid. Een wat oudere Belgische sergeant zag dit voorval ook en sprak hem als volgt toe: *‘Eh bèn, mon lieutenant, ce n’est pas encore la guerre.’*⁶⁶

Vervolgens vergelijkt de verslaggever van het *Algemeen Handelsblad* de hele staking juist wel één op een met oorlog. Ook hiervan beschuldigen de beide partijen elkaar doorgaans ervan de aanstichter van het conflict te zijn. Volgens de liberale krant betreft het een strijd tussen de katholieken en de socialisten. Dit komt overeen met de katholieke kijk op het verhaal, terwijl de socialisten zich bij monde van *Het Volk* primair richten tegen de mijndirectie en de katholieken tussen de regels door afvallen. De Belgen spelen volgens het *Algemeen Handelsblad* weldegelijk een rol aan een van beide kanten van het conflict. De Belgen worden uit de mijn ontslagen en teruggestuurd naar de grootschalige interneringskampen, maar zij houden voet bij stuk. ‘’t Blijkt dus dat de Belgen volhouden, zelfs als zij ontslagen worden. “*Nous sommes socialistes, et nous restons socialistes.*”’, bericht het dagblad.⁶⁷ De Walen lijken dus weldegelijk inherent solidair te zijn met de socialisten, hoewel de rol van de socialistische propaganda, waar *De Tijd* op wijst, niet uitgemund moet worden. Belangrijker om op te merken is het dat het ‘neutrale’ *Algemeen Handelsblad* zich in deze casus niet vóór of tegen de Belgen uitspreekt. Het feit dat zij ‘vreemde’ elementen in de Nederlandse samenleving zijn is volgens deze krant geen kwestie van betekenis. Zij zijn slechts ‘slachtoffers van hun solidariteit.’⁶⁸

Overigens konden de Belgische werkrachten na het eindigen van de staking niet worden gemist. Zij werden dus eenvoudigweg weer uit de grote interneringskampen teruggehaald. De staking veranderde de opstelling van de Nederlandse socialisten ten overstaan van de buitenlandse werknemers. Waar zij eerst nog een ‘gehuil van broodroof’ lieten horen, zetten zij zich later in voor meer rechten voor de Belgen. In februari 1918 mochten geïnterneerden officieel lid worden van een vakbond.⁶⁹

⁶⁶ ‘De mijnwerkersstaking.’, *Algemeen Handelsblad* 27 juni 1917 (ochtendeditie), 5-6.

⁶⁷ ‘De mijnwerkersstaking.’, *AH*.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ De Roodt, *Oorlogsgasten*, 110.

De Belgische roep om annexatie

In de nadagen van de Eerste Wereldoorlog, in december 1918, werd door Nederland en België een politiek conflict uitgevochten. Als gevolg van de voorwaarden van de wapenstilstand, moesten de Duitse legereenheden na 11 november 1918 binnen twee weken België verlaten. Hiertoe stond hen slechts een tweetal nauwe grensovergangen ter beschikking. De Duitse legereenheden verkeerden echter vaak in een staat van totale anarchie en zij zorgden in België nog voor de nodige problemen. Om de ontruiming van België te bespoedigen, besloot de Nederlandse regering de grenzen in het smalste stuk van de hals van Limburg te openen, om de Duitse troepen de doorgang te bieden. Omdat het conflict nog niet ten einde was, zagen de geallieerde mogendheden, vooral België en Frankrijk, hierin echter een schending van de Nederlandse neutraliteit. België zag haar kans schoon om bij de geallieerden te pleiten voor een bezetting van Limburg en Zeeuws Vlaanderen.⁷⁰ Uiteraard werd op deze plannen in de Nederlandse pers uitgebreid gereageerd.

Op de voorpagina van de liberale *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, verscheen op 14 december 1918 een ingezonden artikel met de veelzeggende titel ‘Waarom Zeeuwsch-Vlaanderen Nederlandsch wil blijven’. Hierin kwamen processen van Nederlandse identificatie en Belgische contra-identificatie weldegelijk expliciet aan bod. ‘Door een eeuwenlang verband met Nederland is Z. Vl., in zijn geheel genomen Nederlandsch gebleven. Z. Vl. is Nederlandsch blijven gevoelen, stelt zijn Nederlandsche zeden en gewoonten op prijs.’, zo stellen de Zeeuwen.⁷¹ In het zich afzetten tegen België is men echter gematigd. De schrijvers van het artikel stellen weliswaar dat ze ‘onze Nederlandsche politieke en godsdienstige verdraagzaamheid te hoog [stellen], om die in te ruilen voor toestanden als in België nog bestaan.’, maar wat die toestanden zijn, blijft in nevelen gehuld.⁷² Ook geven zij aan dat zij in principe niets tegen de Belgen hebben, maar dat zij niet met hen in hetzelfde land zouden willen wonen. ‘Ons volkskarakter is nu eenmaal te nuchter Nederlandsch gebleven om met onze zuiderbroeders – wier goede hoedanigheden wij overigens gaarne waardeeren en met wie wij op vriendschappelijken voet willen verkeerren – in één huis te wonen.’⁷³ Het verbaast de schrijvers verder dat er slechts weinig Belgen zich tegen de voorgenomen annexatie hebben uitgesproken: ‘Wij hebben onze zuiderbroeders aangezien

⁷⁰ De Roodt, *Oorlogsgasten*, 392-394.

⁷¹ ‘Waarom Zeeuwsch-Vlaanderen Nederlandsch wil blijven’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 14 december 1918 (ochtendeditie), 1.

⁷² ‘Waarom Zeeuwsch-Vlaanderen Nederlandsch wil blijven.’, *NRC*.

⁷³ *Ibidem*.

voor mensen, die vooral de goede vormen te zeer op prijs stellen, dan dat zij zouden kunnen mede doen aan- of instemmen met annexionistische drijfverijen ten koste van het land, dat voor honderdduizenden hunner landgenooten een toevlucht is geweest in den nood.⁷⁴

Het valt op dat in het artikel weliswaar de nadruk wordt gelegd op verschillen tussen de Belgische en Nederlandse ‘volksaard’, maar dat de bewoordingen relatief mild zijn. Daarbij zet men zich niet af tegen de in Nederland vertoevende Belgen, maar lijkt men eerder naar de overige Nederlandse bevolking toe te trekken. Op het artikel wordt gereageerd op 16 december met een tweetal ingezonden brieven uit België. Hierin valt op dat ook de Belgische staat in het begin van de twintigste eeuw geenszins coherent is, maar dat de evidente scheiding tussen Vlamingen en Walen alom aanwezig is. De Vlaamse componist en nationalist Emiel Hullebroeck reageert door te stellen dat alle Vlaamse pers, zelfs de Antwerpse, die bij de bezetting van Zeeuws Vlaanderen veel voordelen zou ondervinden, weldegelijk een front maken tegen de voorgenomen annexatie en het voor Nederland opnemen. Het is juist de Franstalige pers die tegen Nederland stookt. ‘Laat mij [...] den nadruk er op leggen dat de lasterlijke campagne is uitgegaan van de Frankiljonsche bladen, [...] dat het ook dus niemand zal verwonderen dat de hier te lande verschijnende Fransch-Belgische bladen Nederland niet steunen, dat de Vlamingen met die bladen niets willen gemeen hebben en dat het dus ook billijk is, dat ze ook met een ander oog worden aangekeken.’⁷⁵ Hullebroeck spreekt de wens uit dat de Vlamingen door de Nederlanders tenminste wel redelijk behandeld worden: ‘Dat ze hier ten minste den moreelen steun vinden waarop zij als stam- en taalverwanten recht hebben.’⁷⁶

De diepe kloof tussen Vlamingen en Walen blijkt ook uit een andere ingezonden brief, die in hetzelfde artikel aan bod komt. Dit maal is de schrijver de Vlaamse volksvertegenwoordiger Florimond Heuvelmans. Hij geeft eveneens aan dat alle Vlamingen tegen de annexatie protesteren. ‘Er zijn bovendien in België verdrukte Vlamingen genoeg, zonder dat een paar honderdduizend Nederlanders den hoop komen vergrooten, om het Fransche juk van den Belgischen staat op de schouders te nemen.’⁷⁷ Uit de beide artikelen valt op dat de Vlamingen althans de indruk willen wekken dat zij zich eerder met de Nederlanders identificeren tégen de Walen dan dat zij zich als nationale eenheid tegen Nederland af willen zetten.

⁷⁴ ‘Waarom Zeeuwsch-Vlaanderen Nederlandsch wil blijven.’, *NRC*.

⁷⁵ ‘Nederland en België’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 16 december 1918 (avondeditie), 2.

⁷⁶ ‘Nederland en België.’, *NRC*.

⁷⁷ *Ibidem*.

Ook de in Nederland verblijvende Belgen haasten zich om zich tegen de voorgenomen annexatie uit te spreken. In de *Middelburgsche Courant* van 12 december 1918 verscheen een verslag van de dankfeesten die aldaar door de opgenomen Belgische burgervluchtelingen voor de Middelburgers werden georganiseerd. Een Belgische spreker eindigt de openingsrede met de volgende verzekering: ‘geen rechtgeaard Belg is er, die ook maar een morseltje grond aan Nederland wil ontrukken.’⁷⁸ De burgemeester van Middelburg gaf eveneens een rede, waarin hij de Belgen opriep om ‘met energie heen te gaan om het land weer op te bouwen, maar ook om een beter inzicht over Nederland te bevorderen.’⁷⁹ Tot zover lijkt het te gaan om te verwachten, beleefde statements, maar de voorzitter van het plaatselijke vluchtelingencomité verschaft een inkijkje in de wijze waarop de Middelburgers zichzelf in het proces beschouwden. Hij stelde dat: ‘niemand (van de Middelburgse bevolking, red.) zich aan het werk voor de vluchtelingen heeft gegeven om dankbaarheid te oogsten, maar alleen met de gedachte “doe wel en zie niet om”. Maar toch stelt men de dankbaarheid op prijs.’⁸⁰ Hierbij lijkt hij de onbaatzuchtigheid van de Middelburgse bevolking te willen benadrukken. Hij zet zich evenwel niet af tegen de Belgische vluchtelingen.

Ook in Limburg lijkt er sprake te zijn geweest van een toenemende identificatie met Nederland, die niet noodzakelijkerwijs samenviel met een proces van contra-identificatie gericht tegen België. Uit een tweetal korte berichtjes in *De Tijd* blijkt de solidariteit die men in Limburg voelde ten aanzien van de rest van de Nederlandse bevolking. In het artikeltje ‘Het nationale Limburg’, waarin op 12 december 1918 wordt bericht over een ‘krachtige beweging’ die in Limburg ontstaat, is de volgende zinsnede terug te vinden: ‘Het provinciale bestuur, de gemeenteraden, de vereenigingen, ja, de gansche bevolking van Limburg is in verontwaardiging opgerezen om haar belagers terug te wijzen en van haar nationale gezindheid te doen blijken, – terecht heeft Mgr. Menten, deken van Maastricht, gezegd, dat bij een referendum zeker 99 pCt. van alle Zuid-Limburgers zich zonder voorbehoud voor Nederland zou verklaren.’⁸¹

Eenzelfde gevoelens van solidariteit blijken uit een verslagje van een vergadering van de ‘Alg. R.K. werkgeversvereniging’. Hierin wordt een telegram voorgelezen van een Limburgse geleding, die helaas niet aanwezig kan zijn, maar zich wel solidair ten opzichte van Nederland uitspreekt. Dit maakte bij de aanwezigen de nodige reacties los. ‘De talrijke

⁷⁸ ‘Afscheid van de Belgen.’, *Middelburgsche Courant* 12 december 1918, 1.

⁷⁹ ‘Afscheid van de Belgen.’, *MC*, 2.

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ ‘Het nationale Limburg.’, *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* 12 december 1918, 2.

aanwezige Limburgers deden een storm van applaus opgaan bij voorlezing van dit telegram en een spontane manifestatie van allen bewees, hoe Limburger en Hollander, Brabander en Utrechenaar, hoe de bewoners van al onze provincies zich één gevoelen als Nederlander.’⁸² Ook in dit schrijven stelt men zich dus solidair op tegenover de Nederlandse aanwezigen, maar valt het op dat men de Belgen niet afvalt. Er lijkt sprake van een sterk identificatieproces, waarin contra-identificatie van ondergeschikt belang is.

Algemene bevindingen

Natuurlijk bieden de bestudeerde casussen slechts een indicatie van de vele manieren van zelfpresentatie die onder de Nederlandse bevolking leefden over de oorlogsvluchtelingen. Ze roepen een kleurrijk beeld op: sociale en culturele identificatie is geen vaststaand gegeven, maar wordt in verschillende situaties bewust of onbewust als instrument gehanteerd. Nationaliteit is weliswaar één van de gronden op basis waarvan sociale identificatie en contra-identificatie kan worden gebaseerd, maar zeker niet de enige. Zo is de opvallendste constatering die aan de hand van de casus van de geïnterneerde officieren kan worden gemaakt, dat de Nederlandse bevolking van het eiland Urk meer aan stereotypering onderhevig was dan de geïnterneerde officieren zelf. Blijkbaar voelde Jan Feith zich meer met hen verbonden dan met de Urker bevolking, naar welke hij op verschillende gebieden beduidend meer afstand voelde.

In de casus van de mijnwerkersstaking valt het op hoe de Belgische geïnterneerden door de verschillende strijdende partijen op verschillende manieren worden ingezet om de juistheid van het eigen standpunt te ‘bewijzen’. De socialisten verklaarden dat de ‘zuiderbroeders’ zich inherent solidair verklaarden aan de socialistische zaak, terwijl de katholieke partij ervan overtuigd was dat de coöperatieve houding van de Belgen voortkwam uit socialistische propaganda en vrees voor represailles. In het liberale *Algemeen Handelsblad* speelde de oorlog een rol in de beeldspraak, maar geen van de verslagleggende partijen identificeerde zich als Nederlanders tegen de Belgen. Men identificeerde zich überhaupt niet als Nederlander, dus op basis van nationaliteit, maar eerder op basis van (politieke) levensovertuiging.

In reactie op de Belgische roep tot annexatie van Zeeuws Vlaanderen en delen van Limburg, valt het op dat alle betrokkenen zich wel als Nederlander identificeerden. Culturele

⁸² ‘Limburg en Nederland.’, *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* 13 december 1918, 3.

waarden van het Nederlandschap werden in een identificatieproces benadrukt. Evenwel valt op dat dit identificatieproces niet zozeer gepaard ging met een proces van contra-identificatie, dus tegen de Belgen, die men in principe als vriendelijke burens leek te beschouwen. Bovendien blijken er in België delen van de Vlaamse bevolking te zijn geweest die zich juist met de Nederlanders identificeerden, tegen hun landgenoten de Walen. Ook hieruit blijkt dat nationaliteit zelfs in een tijd van vlamvend nationalisme zeker niet het enige middel van identificatie was en dat binnen natiestaten volop tegenstellingen leefden, die als middel van (contra-)identificatie werden gebruikt door een veelheid van sociale groepen.

Conclusie

Dit betoog werd begonnen met de vraag hoe de grote groepen oorlogsvluchtelingen, die Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog opving, een rol speelden in het onophoudelijke proces van nationale identiteitsvorming. Eerst is gewezen op het feit dat de Eerste Wereldoorlog in de Nederlandse geschiedenis lange tijd een blinde vlek heeft gevormd. De laatste jaren komt hier weliswaar langzaam verandering in, maar de verhouding tussen de Nederlandse bevolking en de oorlogsvluchtelingen is een complex en interdisciplinair onderzoeksveld, dat nog niet uitputtend vanuit een cultuurhistorisch oogpunt behandeld. Door het verbinden van het perspectief van Tames en het onderzoek van De Roodt, is evenwel een poging gedaan om op cultuurhistorische wijze naar de genoemde verhouding te kijken. Hiertoe is een sociaalwetenschappelijk begrippenkader gehanteerd.

Op basis van de onderzochte casussen kan worden geconcludeerd dat de groepen vluchtelingen geen expliciete rol speelden in het oneindige proces van identiteitsvorming in de Nederlandse samenleving, zoals dat in dagbladen naar voren kwam. Wanneer men zich afzette tegen de oorlogsvluchtelingen, was dit op praktische gronden, zoals de mijnwerkers, die in eerste instantie klaagden over broodroof. Op de hulp aan vluchtelingen werden ideeën van onbaatzuchtigheid geprojecteerd, maar wanneer er sprake was van het benadrukken van Nederlands-zijn, lijkt men zich niet expliciet te hebben afgezet tegen de hier te lande aanwezige oorlogsvluchtelingen.

Deze bevindingen stroken niet met de algemeen geldende opvatting dat ‘vreemde’ elementen in een samenleving in de regel genomen door de ontvangende samenleving worden gebruikt in een proces van contra-identificatie. Helaas is uit de krantenartikelen moeilijk een verklaringsgrond af te leiden voor het ogenschijnlijke ontbreken van expliciete elementen van contra-identificatie, hetgeen wellicht deels te verklaren valt door de door Elout genoemde ‘demper’ op de media in oorlogstijd. Hiernaar is verder onderzoek dus nodig. Het vanuit een perspectief van culturele identiteit onderzoeken van de manier waarop de Nederlandse samenleving omging met oorlogsvluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog, is een pad dat zeker nog niet is platgetreden. Bovendien kunnen sociaalwetenschappelijke theorieën en inzichten ook in een kwalitatief historisch onderzoek een plaats krijgen toebedeeld. Het inzicht dat sociale en culturele identificatie geen vaststaand gegeven zijn, maar in verschillende situaties bewust of onbewust als instrument gehanteerd worden is evenwel belangwekkend. De grote hoeveelheden aan sociale groeperingen die binnen de verschillende

Europese naties leefden en die in het proces van sociale en culturele identiteitsvorming werden gebruikt, vormen verder een interessante aanvulling op het discours van nationaliteit als primaire factor van identificatie in een tijd van opkomend en culminerend nationalisme.

Lijst van gebruikte literatuur en bronnen

Wetenschappelijke literatuur

- ❖ Anderson, Benedict, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Herziene editie, Londen en New York 2006).
- ❖ Bade, Klaus J., e.a., *The encyclopedia of migration and minorities in Europe : from the 17th century to the present* (Cambridge 2011).
- ❖ Binneveld, Hans, e.a. (red.), *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Hilversum 2001).
- ❖ Bingham, Adrian, ‘The digitization of newspaper archives: opportunities and challenges for historians’, *Twentieth century British history* 21 (2010) 225-231.⁸³
- ❖ Blaas, Piet, ‘Nederlandse historici en de Eerste Wereldoorlog’, in: Martin Kraaijestein en Paul Schulten (red.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 14-31.
- ❖ Eijl, Corrie van, *Al te goed is buurmans gek. Het Nederlandse vreemdelingenbeleid 1840-1940* (Amsterdam 2005).
- ❖ Kraaijestein, Martin en Paul Schulten (red.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007).
- ❖ Leenders, Marij, *Ongenode gasten. Van traditioneel asielrecht naar immigratiebeleid, 1815-1938* (Hilversum 1993).
- ❖ Lucassen, Leo, David Feldman en Jochen Oltmer (red.), *Paths of integration. Migrants in Western Europe (1880-2004)* (Amsterdam 2006).
- ❖ Roodt, Evelyn de, *Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Zaltbommel 2000).
- ❖ Roodt, Evelyn de, ‘Reacties van Nederlanders op vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog’, in: Martin Kraaijestein en Paul Schulten (red.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de Eerste Wereldoorlog* (Soesterberg 2007) 51-62.
- ❖ Tames, Ismee, ‘E. de Roodt, Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 2000, 464 blz., f49,-, ISBN 90 288 1426 4).’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden – Low Countries Historical Review* 116 (2001) 266-267.
- ❖ Tames, Ismee, ‘Oorlog voor onze gedachten’. *Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918* (Hilversum 2006).
- ❖ Woude, Ad van der, ‘Eijl, C. van, Al te goed is buurmans gek. Het Nederlandse vreemdelingenbeleid 1840-1940 (Amsterdam: Aksant, 2005, 279 blz., €29,90, ISBN 90 5260 194 1).’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden – Low Countries Historical Review* 122 (2007) 130-132.

⁸³ De titel van het artikel bevat aanhalingstekens. Omdat de titels van artikelen in de verwijzing eveneens van aanhalingstekens worden voorzien, heeft dit artikel in de voetnoten en de literatuurlijst dubbele aanhalingstekens gekregen.

Contemporaine literatuur en bronnen, auteur bekend

- ❖ Elout, Cornelis Karel, 'De Nederlandsche oorlogspsyche', in: Hajo Brugmans (red.), *Nederland in den oorlogstijd. De geschiedenis van Nederland en van Nederlandsch-Indië tijdens den oorlog van 1914 tot 1919, voor zoover zij met dien oorlog verband houdt* (Amsterdam 1920) 353-369.
- ❖ Feith, Jan, 'Interneeringsellende op Urk. Ernstige klachten der vreemde officieren.', *Algemeen Handelsblad* 4 januari 1916 (avondeditie), 2.
Geraadpleegd via Delpher:
<<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010652512:mpeg21:a0023>> (9 augustus 2014).
- ❖ Feith, Jan, 'Interneeringsellende op Urk. II.', *Algemeen Handelsblad* 5 januari 1916 (avondeditie), 5.
Geraadpleegd via Delpher:
<<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010652514:mpeg21:a0077>> (9 augustus 2014).
- ❖ Feith, Jan, 'Interneeringsellende op Urk. III.', *Algemeen Handelsblad* 6 januari 1916 (avondeditie), 6.
Geraadpleegd via Delpher:
<<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010652516:mpeg21:a0106>> (9 augustus 2014).
- ❖ Feith, Jan, 'Interneeringsellende op Urk. IV.', *Algemeen Handelsblad* 8 januari 1916 (avondeditie), 2.
Geraadpleegd via Delpher:
<<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010652520:mpeg21:a0020>> (9 augustus 2014).
- ❖ Roest van Limburg, Theodorus Marinus, *Ons volkskarakter. Studie in volkspychologie* (Amsterdam 1917).

Bronnen, auteur onbekend

- ❖ 'Troonrede van 15 september 1914', geciteerd van:
<<http://www.troonredes.nl/2010/troonrede-van-15-september-1914/>> (11 augustus 2014).
- ❖ 'De mijnwerkersstaking.', *Algemeen Handelsblad* 27 juni 1917 (ochtendeditie), 5-6.
Geraadpleegd via Delpher:
<<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010654025:mpeg21:p005>> (10 augustus 2014).
- ❖ 'Afscheid van de Belgen.', *Middelburgsche Courant* 12 december 1918, 1-2.
Geraadpleegd via Delpher:
<<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010682762:mpeg21:p001>> (10 augustus 2014).
- ❖ 'Waarom Zeeuwsch-Vlaanderen Nederlandsch wil blijven', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 14 december 1918 (ochtendeditie), 1.
Geraadpleegd via Delpher:
<<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010036463>> (10 augustus 2014).
- ❖ 'Nederland en België', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* 16 december 1918 (avondeditie), 2.
Geraadpleegd via Delpher:
<<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010036466:mpeg21:p001>> (10 augustus 2014).

- ❖ ‘De mijnwerkersstaking. In ’t hartje van het stakingsgebied.’, *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* 25 juni 1917, 5-6.
Geraadpleegd via Delpher:
<<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010529631:mpeg21:a0095>> (10 augustus 2014).
- ❖ ‘Het nationale Limburg.’, *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* 12 december 1918, 2.
Geraadpleegd via Delpher:
<<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010384269:mpeg21:a0049>> (10 augustus 2014).
- ❖ ‘Limburg en Nederland.’, *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad* 13 december 1918, 3.
Geraadpleegd via Delpher:
<<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010384270:mpeg21:a0046>> (10 augustus 2014).
- ❖ ‘Misdadig spel.’, *Het Volk: dagblad voor de arbeiderspartij* 25 juni 1917, 1.
Geraadpleegd via Delpher:
<<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010023782:mpeg21:a0016>> (10 augustus 2014).